

मराठी – मुस्लिम कविता स्वरूप आणि चिकित्सा

डॉ. संभाजी मलघे
इंद्रायणी महाविद्यालय, तळेगाव, पुणे

प्रस्तावना :

मुस्लिम कविता, ओव्यांमधील मुस्लिम जीवनदर्शन :-

‘मुस्लिम मराठी साहित्य’ हा साहित्यप्रवाह आता समृद्ध झाला आहे, सर्वसामान्य झाला आहे. पवित्र कुराणातील इस्लाम धर्म तत्त्वज्ञान, सुफी संत आणि सुफी तत्त्वज्ञान, मध्ययुगीन मुस्लिम संतांचे योगदान या साऱ्यांचा वैचारिक परिणाम मुस्लिम साहित्यावर झाला आहे. यामधूनच मुस्लिम साहित्याचे वैचारिक भरण-पोषण झाले आहे.

‘मुस्लिम मराठी साहित्यात’ आपले वैचारिक आणि सर्जनशील योगदान देणारे विचारवंत, लेखक कवी यांची यादी मोठी आहे. हमीद दलवाई, यु. म. पठाण, भकरुद्दीन बेन्नूर, डॉ. अलिम वकील, अजिज नदाफ, एहतेशाम देशमुख, शमशुद्दीन तांबोळी, डॉ. बशारत अहमद, डॉ. झुल्फी शेख, डॉ. अन्वर राजन, प्रा. जावेद कुरेशी, प्रा. फ. म. शहाजिंदे, रजिया पटेल, आशा शेख, फातिमा मुजावर, डॉ. तसनीम पटेल, डॉ. ए. के. शेख, प्रा. सय्यद अक्काउद्दीन, प्रा. डॉ. महेबूब सय्यद, मुबारक शेख, आसिफ मुल्ला, अब्दुल कादर मुकादम, प्रा. ताहेर पठाण, डॉ. मुहम्मद आझम ही काही ठळक नावे आहेत.

‘मुस्लिम मराठी साहित्य’ परिषदेने घेतलेल्या सात साहित्य संमेलनांमुळे ‘मुस्लिम मराठी साहित्य’ या वेगळ्या प्रवाहाची स्पष्ट ओळख निर्माण झाली आहे. सन 2000 नंतर या साहित्य प्रवाहाने नव्या वाटा धुंडाळण्याचा जोरकस प्रयत्न केला आहे. दलित साहित्याप्रमाणे या साहित्यप्रवाहाला प्रबोधनाचे, विज्ञानवादाचे आणि बुद्धिप्रामाण्यवादाचे महत्त्व नव्याने उमगले आहे.

भारतीय मुस्लिम हे भारतीय संस्कृतीचे अविभाज्य घटक आहेत. मुस्लिम समुदायाने इथल्या संस्कृतीतले गुण दोष आत्मसात केले आहेत. ‘इस्लाम’ या तत्त्वविचार आणि इथल्या सांस्कृतिक विचारांचा प्रभाव यांच्या अनोख्या एकीकरणातून मुस्लिम समाजमन, समुहमन घडत-बिघडत आले आहे.

‘ओवी’ हा काव्यप्रकार अनोखा काव्यप्रकार मानला गेला आहे. तो सर्व जाती धर्म समावेशक प्रकार आहे.

मुस्लिम कविता, ओव्या : स्वरूपविशेष :-

ओवी या काव्यप्रकाराचे स्वरूप वैशिष्ट्ये स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न लोकसाहित्य अभ्यासकांनी केला आहे. ‘ओवीचा जन्म गायनासाठीच झालेला आहे. आपली ओवी गाणीव मिरवणारी आहे.... ओवी हा स्त्रीचा जीव की प्राण. सारे भावविश्व या ओवीमधून उलगडता येते. विविध प्रतिमांनी, उपमा-अलंकारांनी ओवी हा वाङ्मयप्रकार रुजलेला दिसतो. निसर्गसृष्टीचे हुबेहूब रूप डोळ्यांसमोर शब्दांच्या माध्यमातून उभ्या करणाऱ्या ओव्या तसेच देवांच्या ओव्याही आपल्याला बघायला मिळतात. ओवीतील शब्दरचना सुसंगत व अर्थवाहक असतात. याचे कारण म्हणजे जाते संथ लयीत ओढले जाते, श्रम करता-करता सहज या ओव्या मोती ओघळावेत तशा पटापटा आलेल्या दिसतात. या ओव्यांमधून आपल्याला समाजाची जनरीत, चालीरीती, परस्परांकडे पाहण्याचे दृष्टिकोण, सामाजिक दर्जा, मूल्य, कल्पनाविषयीचे संकेत यांचे एक विश्वच उलगडलेले सापडते.’¹ हे सर्व स्वरूप विशेष मुस्लिम लोककविता, ओव्या यांना लागू पडतात. मुस्लिम स्त्रिया आपल्या भाषेतील ओव्यांमधून आपले सुखदुःखाची भावभावना व्यक्त

करण्या लोककविता, ओव्या म्हटल्या आहेत. या ओव्या लिखित स्वरूपात नाहीत अभ्यासकांनी या मौखिक ओव्या संकलित केल्या आहेत. या लोककविता, ओव्यांमधून कुटुंबातील अनेक घटना-घडामोडींवर आपल्या मनात दाटून आलेल्या भावना व्यक्त केल्या आहेत.

मुस्लिम स्त्रीचे जीवन हे सर्वसामान्य भारतीय स्त्री सारखेच आहे. त्यातल्या त्यात फरक एवढाच की मुस्लिम स्त्री आपल्या भावना मराठी ऐवजी 'खास बोलीभाषेतून' व्यक्त करते. ही बोली भाषा अनेक भाषांमधील शब्द घेऊन नटली आहे. या भाषेमध्ये मुख्य शब्द हिंदी, उर्दूमधील आहेत. त्याचप्रमाणे मराठी बंगाली, गुजराती, आणि मराठीतील प्रादेशिक बोलीभाषेतील शब्दांचा भरणा आहे. यामध्ये कोकणी, मालवणी, अहिराणी, पंजाबी, अहिराणी आदि भाषांमधील तुरळक शब्दही आलेले दिसतात. मात्र यामधून खास मुस्लिम लोककविता, मुस्लिम ओवी असे वेगळे रूप प्राप्त झाले आहे.

धार्मिक रिती रीवाज, धर्मतत्त्वे, धार्मिक नियम हे बाजूला करून या ओव्यांकडे, लोककवितांकडे पाहिले तर मुस्लिम स्त्री, तिची सुखदुःखे, जीवनप्रवास हा सर्वसामान्य स्त्री सारखाच आहे. या ओव्या मुस्लिम स्त्रीचे 'स्त्री' म्हणून सुखदुःखे, भावभावना व्यक्त करतात. या अर्थाने या लोककविता, ओव्या वेगळ्या ठरतात. "मराठी स्त्रीगीतात ओवी ही पूर्णपणे स्त्रियांचीच सर्जनशील साहित्यलेणी आहेत. संस्कारसंपन्न अनुभवशील मनाचा आविष्कार स्त्री-गीतात आढळतो."² स्त्रियांच्या या सर्जनशील निर्मितीमधून 'कुटुंबव्यवस्था' व्यक्त होते. कुटुंबातील माणसे-म्हणजे आईवडील, बहिण-भाऊ यांच्यामधील भावनिक नात्यांचे अनेक कंगोरे व्यक्त होतात. 'लग्न' हा केवळ धार्मिक विधी नसतो, तर ती पुढच्या पिढीची वाटचाल असते. त्या वाटचालीतील महत्त्वाचा टप्पा म्हणजे लग्न हे लग्न कसे जमते? कसे पार पडते, आणि हे सर्व होत असताना स्त्रियांचे मन कोणत्या भावावस्थेत असते याचे बदलणारे चित्र ओव्यांमधून रेखाटण्याचा प्रयत्न या मुस्लिम स्त्रियांनी केला आहे. बालपण, संगोपन, तारुण्यावस्था, लग्न जमणे, लग्नपूर्व विधी, लग्नविधी, लग्न झाल्यानंतरचे विधी, सुनेचे किंवा जावयासंबंधीचे सोहळे हे सर्व 'ओव्यांचा' विषय आहेत. त्याचबरोबर इस्लामची तत्त्वे, जीवनप्रणाली आणि मृत्यु या प्रवासातील विभिन्न अनुभव हे ओव्यांचे व्यापक विश्व आहे. हे व्यापक विश्व लोककविता, ओव्या या लोकवाङ्मयाद्वारे मांडण्याचा प्रयत्न म्हणजे 'मुस्लिम ओव्या' असे म्हणता येते.

या ओव्या 'जात्यावरच्या ओव्या' आहेत. कष्ट करता-करता सुचलेल्या या 'मुस्लिम स्त्रीच्या ओव्या' आहेत. म्हणून या ओव्यांमधून मुस्लिम स्त्रीचे मन आणि भावभावना अत्यंत तरलपणे व्यक्त झालेल्या दिसून येतात. कुराणामध्ये जात्याचा म्हणजे 'चक्की'चा उल्लेख आला आहे. मुस्लिम स्त्रियांनी आपले आरोग्य उत्तम राखण्यासाठी चक्की चालवण्याचे काम करावे. त्याचप्रमाणे मुसळाने कुटण्याचे काम करावे, सूत कातण्यासाठी चरखा चालवावा म्हणजे शारीरिक मेहनत होईल असे म्हटले आहे. मुस्लिम स्त्रियांनी कुराणातील हा उल्लेख पाहिला आहे. तो उपदेश अंमलात आणला आहे.

अशा पार्श्वभूमीवर तयार झालेल्या मुस्लिम ओव्यांमधून उलगडणारे जीवन आपणास न्याहाळता येते.

आई वडिलांविषयक ओव्या :-

मुस्लिम ओव्यांमधून आपल्या आई वडिलांची-अम्मी अब्बांची थोरवी सांगितली आहे. त्यांचे मुलांवरील प्रेम, त्यांचे मुलांवर असलेले ऋण या ओव्यांमधून व्यक्त केले आहे आपल्या आई-वडिलांच्या मायेची सर कुणाच्याही मायेला येणार नाही ही भावनाही या ओवीतून व्यक्त झाली आहे ती अशी-

“स-न्या मेरा पिसना सरतेपुरते नको घाई
जिओ मेरे अब्बाजान तुम्हारे हयातीक्या ओव्या गाई
गावपरसे गये घरकु नही आये
किसके चचा ताये, बाबाकी सर नाही आये
मक्केमे जाकर कैको खोदू कुआ
जन्नी मा-बापको देखी तो मक्केका हज हुआ
ऐसा पिसना पिसुंगी, ऐसा संदल घिसुंगी
अम्मा अवबासे पुछुंगी कैसे परदेस कटुंगी।”³

'माझं दळण आता संपत आलं आहे. आता शेवटी काही घाई नाही' आता शेवटी ही स्त्री असं म्हणून आपल्या आईवडिलांविषयी आपल्या भावना व्यक्त करते. आपले अब्बा गावाजवळून गेल्याची तिला कळते, मग

जाता-जाता घरी का आले नाहीत? भेटून का गेले नाहीत? ही खंत, ही रुखरुख ती व्यक्त करते. त्यांनी या लेकीला भेटून जायला हवे होते अशी इच्छा ती व्यक्त करते कारण तिला आपल्या वडिलांची माया अजून हवी आहे. चुलत्यांची माया मिळतेय, पण पित्याची माया ती पित्याचीच माया, त्या मायेला कुणाची सर येणार नाही. आपल्या आईवडिलांचे मोल ती व्यक्त करताना म्हणते- जन्म दिलेल्या आईवडिलांना पाहिलं तरी मक्केला गेल्यासारखा आहे, हज करण्यासारखं आहे. आईवडील हजला गेले हे समाधान आहे हे समाधान कुठे आणि ही घरातली कामं, धुणीभांडी कुठं? आता विचार ती करते.

आपली आई किती महान आहे, याची जाणीव या स्त्रीला सासरी आल्यानंतर झाली आहे. आईने केलेला सांभाळ, पुरवलेले लाड...ते दिवस सारं-सारं आठवायला लागलं की मनात आईची माया दाटून येते. या भावना मग ओवीमधून व्यक्त होतात व त्या अशा-

“अम्मा की दुवा है मा कितनी बड़ी
उसकी दुवा से मेरी बेल मंडवेचे चढी
ऐसी भुख लगी चोलीको देती गाठ
जन्नी अम्मा का महिमा मेरे दिकमे दाट
जन्नी अम्मा की मैय्या किसको मिली
समझो की उसकी भाग्यरेखा खुली
लोग जातय उरुसको मैं तो जाउंगी पेक्केको
जन्नी आम्मा से मिलने को....”⁴

आईच्या आशीवार्दामुळे 'वेल मांडवाला लागली आहे' म्हणजे संसार फुलला आहे. चक्कीवर दळून झाल्यावर पीठ मिळेल. या पीठाची रोटी होईल.... मग जेवण मिळेल, पण आता मात्र खूप भूक लागली आहे.... आई असती तर तिने ही भूक समजून घेतली असती. अशी प्रेमळ आई लाभणं भाग्य आहे. उरुसाला लोक जातात, पण मला मात्र माहेरला जाऊन आईला भेटण्यातच मोठा आनंद आहे. अशी भावना यातून व्यक्त झाली आहे.

अपत्य विषयक वात्सल्य भावना व्यक्त करणाऱ्या ओव्या :-

आई वडिलांच्या प्रेमांमुळे आपला संसार फुलला आहे. या संसारवेलीवर सुंदर फुले फुलली आहेत. घरातल्या या लहानग्यांचं कौतुक करताना 'आई' झालेली ही स्त्री अशा भावना व्यक्त करते-

“ताना मेरा खेले घर आँगन की छाव
नन्हे नाजूक उसके पाव
ऐसे ताने ताने तुम खेलने को जाव
ताना मेरा संभाल के लाव
खेलने को आती है छोटी बड़ी जान
सब अपने बीबीमां के पैलवान
अचपल अचपल करके शेरुबागके माली दौड़े
मेरे नटखटने तोड़े कच्चे इलायची दोड़े”⁵

आपल्या लहानग्यांचं कौतुक या ओळींमधून 'आई' ने व्यक्त केले आहे. हा लहानगा अंगणात खेळतोय घरापुढच्या अंगणाच्या सावलीत त्याचा खेळ रंगला आहे. त्याच्या नाजूक पावलांकडे आईचे लक्ष आहे. आपल्या मुलाला कुणी खेळायला घेऊन जा, पण त्याला सांभाळून घेऊन या अशी सूचनाही ती करते. आपला मुलगा अत्यंत खेळकर आहे अचपळ आहे. त्याला सांभाळा असा प्रेमाचा सल्ला देते.

मुलांमध्ये खेळ खेळतानाही ती अशीच दक्षता घेताना दिसते.

“गल्लीमें गलबला किसका है रे भाई?
लाडला मेरा रावा मेरे घरमे नही
गल्लीमे खेलते गल्लीके दसबारा
उसमें मेरा चांदतारा
गल्लीमे खेलत हैच किसीके पाच पतू

उसमे मेरा राजपूत
गल्ली में खेलते बच्चे उडती है धूल
उसमें है सलिम मेरा गुलाबका फूल
गल्ली में खेलते है बड़े बेटे बेटाल
अचपल मेरे बच्चे चेंडू लगेगा संभाल।”⁶

गल्लीत का कसला गलबला आहे? माझा मुलगाही घरात नाही म्हणजे नक्कीच तोच बाहेर खेळत असणार आहे. या दहाबारा खेळणाऱ्या मुलांमध्ये आपला ‘चाँद’ आहे ‘तारा’ आहे, हा तिचा आनंद आहे. ती आपल्या मुलाला ‘राजपूत’ समजते मानते. गल्लीत खेळणाऱ्या या मुलांमध्ये तिचा ‘सलीम’ आहे. तो तिला गुलाबाच्या फुलासारखा वाटतो. ही सलीम बरोबर खेळणारी मुले आडदांड आहेत, ती नीट खेळत नाहीत, कदाचित त्यांचा चेंडू आपल्या मुलाला लागेल असे तिला वाटते.

माहेरची ओढ व्यक्त करणाऱ्या ओव्या :-

सासरची माणसं, पती, मुले यामध्ये रमलेली ही मुस्लिम स्त्री आपल्या माहेराला, आईवडिलांना, बहिण भावांना, नातलगाना, गावाला विसरत नाही. संसाराच्या व्यापातही कधी तिचे मन गावाकडे भूरकन उडून जाते. ते मन घराचा, घरातल्या माणसांचा शोध घेते. आपल्या थकल्या आईवडिलांची काळजी करते. त्यांना निरोगी दीर्घायुष्य लाभावे. म्हणून ‘दुवा’ करते. याच भावना या ओव्यांमधून व्यक्त झाल्या आहेत. ती या भावना अशा व्यक्त करते-

‘पिसते पकाते मेरे दुखतय गर्दनशानी
मेरे जन्नी मा बिगर मेरा दर्द कौन पहचानी?
पिसके कुटके हाथ को आये छल्ले
जन्मीमासे कौन बोले नदी फुटके नाले चले
जन्नी अम्मा तेरी मैय्या ‘दुंड आयी घरघर
नही आती किसे सर मेरी जन्नी मा बिगर।’⁷

दळण दळून-दळून मान पाठ एक झाली आहे. मान अवडघडली आहे. पण या घरात हे दुःख जाणणारं कुणी नाही. सख्खीकृजन्म दिलेली मायेची माय असती तर नक्कीच तिने माझे सारे कष्ट समजावून घेतले असते. नदीपासून दूरावलेला नाला कायम दुरावलेलाच राहतो, त्याचं ते जगणं त्याच्या वाट्याला आलं आहे. आता माझं जीवनही तसचं आहे, मी आता आईपासून दूरावले आहे. आपल्या आईसारखी कुणी प्रेमळ स्त्री आहे का? याच घरोघरी जाऊन शोध तिने घेतला, मात्र आईसारखं मायाळू माणूस तिला कुठे मिळालं नाही. शेवटी आई ती आईच.

अशा प्रेमळ आईची, त्या प्रेमळ घराची तिला ओढ लागते मन माहेराला जाण्यासाठी ओढ घेऊ लागतं. ती ओढ पूर्ण करण्याची ताकद फक्त परमेश्वराकडेच म्हणून ती म्हणते-

‘हाथ भरकी चुड़िया पैनी, साई थे शिराने
रब मेरा दिल चाहता है मायकेको जाने
अल्ला के दबार में ले गयी फरयाद
मुझे मायके के घर जाना है दे दे मुझे दाद
अल्ला के दरबार हाराफेरा मेरा
कुछ नही मांगती अल्ला मायका बसो मेरा।’⁸

आपल्या मनातील भावना समजावून घेणारे कोण? तर आता फक्त तो ‘रब’, ‘अल्ला’ आता त्याचाकडेच ही स्त्री ‘फरियाद’ करते आणि माहेराला जाण्याची वेळ येऊ दे... ही इच्छा पूर्ण होऊ दे अशी अपेक्षा ती व्यक्त करते. आता माहेराला जावं, आईच्या मायेच्या सावलीत विसावा घ्यावा... तिचा मायेचा हात अंगावरून फिरावा. त्या मायेच्या धारेखाली चिंब भिजावं आपली ही इच्छा पूर्ण व्हावी अशी अपेक्षा ती व्यक्त करते. आपल्याला आता काही नको आपलं माहेर सुरक्षित रहावं, आनंदी रहावं अशी इच्छा व्यक्त करते. आपल्या परमेश्वराकडे ती एवढचं मागणं मागते.

जीवनविषयक चिंतन मांडणाऱ्या कविता, ओव्या :-

मुस्लिम ओव्यांमधून बालपण, तरुणपण, लग्न, माहेर, सासर, माहेरची माणसं, सासरची माणसं, नातेसंबंध, सुखदुःखाचे प्रसंग असा सगळा जीवनप्रवास कविता ओव्यांमधून मांडला आहे. त्याचप्रमाणे जीवन म्हणजे काय? ते उत्तम कसे जगावे? जीवनाचे सत्य कोणते? यावरही या ओव्या आपले चिंतन मांडतात.

“दो दिन की दुनिया में नक्को बोलू मेरा मेरा
गावूबाहर दिये डेरा, आखिर की बखत
दो दिन की जीवन में तुम हसके बोलो दिवानी
किसदुनिया में फिर आने की नहीं रुहानी
दो दिन की दुनिया में गोरी इसके करना बात
क्या तू लेके जायेगी साथ कफनामे दोनो हाथ
दो दिन की दुनिया में होऊ नक्को तू उत्तानी
खडकपरका पानी ढल जायेगी जवानी।”⁹

हे जीवन म्हणजे अळवावरचं पाणी! दोन दिवसांचा हा प्रवास म्हणून ‘माझं-माझं’ असा हव्यास करू नये, तृष्णेच्या मागे लागू नये. गावाबाहेर डेरा टाकून राहणाऱ्या माणसासारखा हा प्रवाह....प्रवास. म्हणून आनंदाने बोला. आनंदाने जगा या जगात फक्त एकदा येणं होतं. कुणीही इथे येताना काही आणत नाही, जाताना काही घेऊन जावू शकत नाही. तारुण्यही असंच संपून जाणारं...सारंच नखर हेच जीवनाचं शाश्वत सत्य! म्हणून चांगलं वागणं आवश्यक आहे. त्याचे परिणाम या ओवीतून असे व्यक्तकेले आहेत-

“नेकी और बदी बिस्तानों में दो झाड
बदीका बनता गुन्हेगार नेकी उतरे पैलपार
अपने अपने कहके नहीं पड़ना उनके गले
सग्यासे पराई भले, सुख दुःख की बात बोले
अंधेरी कोठडी में जाने को दिल डरता
आया रब का बुलावा नहीं इलाज चलता।”¹⁰

‘आया रब का बुलावा नहीं इलाज चलता’ या ओळींमधून माणसांची असहाय्यता व्यक्त केली आहे. ती ‘जीवनाची सच्चाई’ आहे. म्हणून सग्यासोयऱ्यांनी चांगलं वागावं नाहीत सुखदुःखात कामाला येणारे परके जवळचे वाटायला लागायचे, अशी वेळ येऊ देवू नका. त्या अंधाऱ्या कोठडीत जायचे आहे, त्याचे भय ठेवा. हे सत्य समजून घेऊन जीवन जगा.

या ओव्यांमधून ‘संस्कृती’चे एक चित्र उमटले आहे. ही संस्कृती स्पष्ट करणे सोपे नाही. डॉ. द. ता. भोसले म्हणतात- “संस्कृती ही बाब इतकी बहुआयामी व गुंतागुंतीची आहे की तिची काटेकोर व सर्वसमावेशक व्याख्या करणे कोणालाही शक्य होणार नाही... व्यक्ती, कुटुंब, समाज, निसर्ग आणि विश्व यांना आंतरिक सूत्रांनी बांधलेली व नवनिर्मितीला महत्त्व देणारी ही संस्कृती सातत्याने बदलत असते त्यातूनच तिची काही वैशिष्ट्ये निर्माण होतात.”¹¹ एखादी संस्कृती काही ठोस सत्यांचा आधार घेऊन पुढे प्रवास करित असते. भारतीय संस्कृतीही याला अपवाद नाही. मुस्लिम ओव्यांमधून हा संस्कृतीचा प्रवास दिसतो.

माणूस त्याचे जीवन, त्याचे जीवनविषय दृष्टिकोन, समाज आणि कुटुंबाशी सहसंबंध, इतर घटकांशी असलेले सहसंबंध याचे एक चित्र यामधून दिसू लागते. या मुस्लिम लोककविता आणि ओव्यांमधून अशा व्यापक पटावरून मुस्लिम जीवन दर्शन घडते. ते सुंदर, वास्तवपूर्ण आणि हळवे आणि तरल आहे, ते संवेदनशीलतेने भरलेले आहे. म्हणून ते सच्चे आहे. वास्तवदर्शन घडविणारे आहे. माणूस म्हणून ‘माणूसपण’ जपणारे आहे. मुस्लिम स्त्रीच्या नजरेने पाहिलेले ते कुटुंबाचे, समाजाचे आणि जगाचे ते एक प्रतिबिंब आहे.

संदर्भ :-

1. डॉ. महाजन लता – लोकसाहित्यातील कुटुंब चित्रण स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती-15 फेब्रुवारी-2013, पृ.16 व 17
2. डॉ. सावंत उषा – खानदेशातील अहिराणी स्त्री-गीते प्रतिमा प्रकाशन, पुणे प्रथमावृत्ती, डिसेंबर-2005, पृ. 15

3. डॉ. जगदाळे कुंदा – मराठी-मुस्लिम ओव्या (जात्यावरच्या) प्रकाशक, नारायण जगदाळे 22 एप्रिल-2004, पृ.33
4. डॉ. जगदाळे कुंदा – उपरोक्त, पृ.38
5. डॉ. जगदाळे कुंदा – उपरोक्त, पृ.66
6. डॉ. जगदाळे कुंदा – उपरोक्त, पृ.68
7. डॉ. जगदाळे कुंदा – उपरोक्त, पृ.40
8. डॉ. जगदाळे कुंदा – उपरोक्त, पृ.40
9. डॉ. जगदाळे कुंदा – उपरोक्त, पृ.354
10. डॉ. जगदाळे कुंदा – उपरोक्त, पृ.355
11. डॉ. भोसले दत्ता – लोकसंस्कृती स्वरूप आणि विशेष पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे प्रथमावृत्ती-2004, पृ.10 व

11